

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شاهرود

دانشکده‌ی علوم انسانی، گروه تاریخ
پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»
گرایش تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان :

چالش دولت و روحانیت از محمدشاه تا محمدعلی شاه قاجار

استاد راهنما:

دکتر محمدنبی سلیم

استاد مشاور:

دکتر محمدعلی علیزاده

نگارش:

مریم ولیخانی

زمستان ۱۳۹۰

سپاسگزاری

شکر و سپاس خدای را که از هیچ هستی ام بخشید و جلوت کسب علم را بر وجود بی مقدارم ارزانی داشت و خانه دلم را با نور علم روشن ساخت.

در آغاز، وظیفه خود می دانم که از زحمات بی دریغ استاد فرهیخته ام جناب آقای دکتر محمد نبی سلیم که زحمت راهنمایی این پایان نامه را عهده دار بودند، صمیمانه تشکر و قدر دانی کنم، و به شاگردیشان مباحثات نمایم؛ که قطعاً بدون راهنمایی های، ارزنده ایشان این پژوهش به انجام نمی رسید. همین طور بجاست از استاد گرانقدرام، جناب آقای دکتر محمدعلی علیزاده که از خرمن فضل بی انتهاهایشان خوشه ها چیده ام قدردان و سپاسگزار باشم.

و در پایان از همکاری پرسنل کتابخانه دانشگاه آزاد اسلامی شاهرود، کتابخانه حوزه، کتابخانه عمومی شماره یک، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، و کتابخانه آستان قدس رضوی، که با اینجانب همکاری نمودند کمال تشکر را دارم.

تقدیم به:

تقدیم به همسر مهربان و گرانقدرم

که صبورانه همراه و پشتیبان من در امر تعلیم بوده و هست.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	فصل اول: کلیات
۳	۱-۱ بیان مسئله
۴	۲-۱ اهمیت پژوهش
۴	۳-۱ اهداف پژوهش
۴	۴-۱ پیشینه تحقیق
۵	۵-۱ سوالات و فرضیات
۶	۶-۱ روش کار
۶	۷-۱ موانع تحقیق
۶	۸-۱ سازماندهی پژوهش
۷	۹-۱ معرفی منابع و مأخذ
۱۱	فصل دوم: نگاهی گذرا به تاریخ قاجار تا پایان عصر مظفری
۱۲	۱-۲ برآمد قاجاران در تاریخ
۱۳	۲-۲ اصل و نسب قاجارها
۱۴	۳-۲ آقامحمدخان و تأسیس حکومت (۱۲۱۲-۱۲۱۰ق)
۱۵	۴-۲ پادشاهی فتحعلی شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۱۲ق)
۱۶	۵-۲ دوران زمامداری محمدشاه دوم (غازی) (۱۲۶۴-۱۲۵۰ق)
۱۸	۶-۲ پنجاه سال عصر ناصری (۱۳۱۳-۱۲۶۴ق)
۲۱	۷-۲ مظفرالدین شاه و شروع جنبش مشروطه (۱۳۴۴-۱۳۱۳ق)
۲۳	فصل سوم: تحولات دولت و روحانیت شیعه
۲۴	بخش اول: فرآیند تحول نهاد دولت در ایران
۲۴	۱-۱-۳ حکومت و دولت مفاهیم و تفاوت ها
۲۶	۲-۱-۳ اسلام و دولت
۲۸	۳-۱-۳ روحانیت و نگرش به دولت
۲۹	۴-۱-۳ ساختار دولت و حکومت در ایران تا مشروطه
۳۰	۵-۱-۳ گفتنمان شیعه در خصوص دولت (از صفویه تا مشروطه)
۳۴	۶-۱-۳ گفتنمان جدید و تعامل با دولت
۳۷	بخش دوم: فرآیند تحول روحانیت از سده ۱۲-۴
۳۷	۱-۲-۳ شیعه و میانی اعتقادی
۳۹	۲-۲-۳ فرآیند تحول نهاد روحانیت از عصر غیبت تا سده ۱۲ ق
۳۹	۱-۲-۲-۳ عصر اجتهاد و فقه خصوصی ۹۰۵-۳۲۹ ق
۴۴	۲-۲-۲-۳ دوره مشروعییت بخشی ۹۰۵ تا ۱۳۲۴ هـ.ق
۴۸	۳-۲-۲-۳ دوران سلطه مکتب اخباری
۵۱	۲-۲-۳ ظهور مکتب اصولی
۵۳	۳-۲-۳ تقویت مجتهدان و اثراتش
۵۷	فصل چهارم: مناسبات دولت و روحانیت در دوره قاجار
۵۸	بخش اول: سیاست قاجارها در پنجاه سال اول حکومت

۵۸	۱-۱-۴ سیاست دینی آقامحمدخان قاجار
۵۹	۲-۱-۴ روابط آقامحمدخان با علما
۶۰	۳-۱-۴ دیانت شخصی فتحعلی شاه قاجار
۶۳	۴-۱-۴ تعاملات متقابل فتحعلی شاه قاجار و روحانیون
۷۰	۲-۴ بخش دوم: سیاست مذهبی حکومت محمدشاه با روحانیت ۱۳۵۰ تا ۱۲۶۴ ق
۷۰	۱-۲-۴ اصول و رویه دینی محمدشاه
۷۲	۲-۲-۴ چالش بین دولت و روحانیون در دوره محمدشاه
۷۵	۱-۲-۲-۴ تأثیر تمایلات صوفی گرایانه شاه در چالش با علما
۷۷	۲-۲-۲-۴ تأثیرات سیاست های تمرکزگرای دولت در روابط با روحانیون
۷۸	۳-۲-۲-۴ اصلاحات و ارتباط با غرب
۸۰	بخش سوم: مناسبات روحانیت و دولت در دوره سلطنت ناصری
۸۰	۱-۳-۴ مبانی دینمداری ناصرالدین شاه
۸۳	۲-۳-۴ رابطه ی علمای دینی در پنجاه سال عصر ناصری
۸۵	۱-۲-۳-۴ دولت امیرکبیر و روحانیت
۹۰	۲-۲-۳-۴ سیاست آقاخان نوری در قبال روحانیت
۹۲	۳-۲-۳-۴ سپهسالار و چالش با روحانیت
۹۸	۳-۳-۴ فاصله بین عزل سپهسالار و واقعه رژی
۹۹	۴-۳-۴ واقعه رژی و واکنش روحانیون
۱۰۳	بخش چهارم: چالش بین روحانیت و دولت در دوره مظفرالدین شاه
۱۰۳	۱-۴-۴ مظفرالدین شاه قاجار و رویه مذهبی او
۱۰۶	۲-۴-۴ سیاست دینی دولت مظفرالدین شاه
۱۰۷	۱-۲-۴-۴ امین الدوله در تقابل با روحانیت
۱۰۸	۲-۲-۴-۴ امین السلطان و واکنش علما
۱۱۲	۳-۲-۴-۴ چالش بین عین الدوله و علما
۱۲۲	۳-۴-۴ نقش حوزه علمیه در انقلاب مشروطه
۱۲۴	۴-۴-۴ مبانی اندیشه علما در جریان ضد دولتی انقلاب مشروطه
۱۳۳	۵-۴-۴ علل و انگیزه های علما در واکنش با مدرنیته و سپس مشروطه
۱۳۵	۶-۴-۴ تقابل و تعامل روحانیت با نظام مشروطه
۱۳۹	نتیجه گیری
۱۴۲	الف) کتابنامه
۱۴۲	۱- منابع
۱۴۵	۲- مأخذ و تحقیقات جدید
۱۵۲	۳- مراجع
۱۵۲	ب) مقالات
۱۵۳	ج) نشریات
۱۵۴	د) سایت ها
۱۵۵	چکیده انگلیسی

چکیده

این پژوهش بر آن است که، مناسبات و علل چالش میان دستگاه سیاسی کشور و بخش هائی از روحانیت شیعه را در طی دوره قاجار بالاخص از دوره محمدشاه (۱۲۵۰ق) تا سلطنت محمدعلی شاه (۱۳۲۷ق) را مورد بررسی قرار دهد.

در این دوره عللی منجر به رویارویی علمای دینی با حکومت گردید؛ که متأثر از مقتضیات زمان و گذر جامعه از سنت به مدرنیته، توسعه نهادهای اداری و تحولات فرهنگی، اجتماعی بوده است. این تحولات نه تنها باعث، رشد افکار عمومی شد، بلکه حضور و نفوذ اندیشه های نوین و بعضاً غربی را به دنبال داشت، و این امر موجبات نگرانی جناح سنتی را فراهم نموده بود؛ از طرفی با تغییر نگرش فقه شیعه به سلطنت و حاکمیت و تسلط مکتب اصولی، روحانیت شیعه از انسجام، اقتدار و پایگاه مردمی بیشتری برخوردار شده بودند؛ که این مساله زمینه ای شد تا نهاد دین و دولت در عرض هم قرار بگیرند؛ و از آنجایی که دیانت و عدالت شاهان و دولت قاجار زیر سوال رفته بود؛ مردم به رهبری روحانیت نسبت به سیاست های پادشاهان و نظام سیاسی وقت، واکنش نشان دادند.

این پایان نامه با استفاده از روش های متداول در علوم انسانی، یعنی فیش برداری و پالایش و تجزیه و تحلیل مطالب، با استناد بر منابع و مآخذ و تحقیقات مستند و جدید صورت گرفته است. و هدف آن بررسی مهمترین عناصر شکل گیری چالش دولت و روحانیت؛ با تأکید بر تأثیر مدرنیسم و تحول فقه شیعه در باب رهبری جامعه می باشد.

نتایج بدست آمده در این پژوهش بیانگر این مدعا است، که با تحول در فقه شیعه -که به سمت سلطنت مآذون (نصب سلطان عادل از طرف فقیه) پیش می رفت و همچنین پر رنگ شدن نقش مجتهد، تشکیلات روحانیت شیعی از انسجام و اقتدار بیشتری برخوردار شد؛ و از آنجا که جامعه عصر قاجار هم در حال گذر از سنت به مدرنیته بود و چنین دگر دیسی باعث نفوذ افکار دگراندیشانه و نیز کاهش امتیازات سنتی روحانیون می شد؛ لهذا این تحول در شکاف بین دولت و روحانیت تأثیر گذار بوده است و شاید در بروز رویدادهای مهم سده ۲۰ میلادی/۱۴ خورشیدی در ایران بی تأثیر نبوده باشد

کلید واژه: روحانیت - قاجاریه- سیاست دینی - تعامل و تقابل

فصل اول

کلیات

۱-۱ بیان مسأله

تاریخ پرفراز و نشیب سده های ۱۳ و ۱۴ خورشیدی در ایران ، گواه رخداد‌های و جریان‌های مهم و سرنوشت سازی است که یکی از آنها ، شروع چالش میان دستگاه سیاسی کشور و تشکیلات نیمه رسمی مذهب یعنی ساختار روحانیت شیعه است. ماجرائی پردامنه که در این پژوهش، فقط مقطعی از آن یعنی دوران سلطنت محمدشاه تا محمدعلی شاه قاجار یا سالهای ۱۲۵۰ ق / ۱۸۳۸م تا ۱۳۲۷ ق / ۱۹۰۷ م مورد بررسی قرار می گیرد. آن هم با تأکید بر تأثیرات مدرنیسم و تحول در نگرش فقه شیعه راجع به سلطنت و حکومت.

چنین می توان استنباط کرد که گذر جامعه از سنت به مدرنیته شدن، شکاف میان دولت و روحانیون را افزایش داده است؛ چرا که مدرنیزه شدن، توسعه نهادهای اداری را به همراه دارد، و این امر از یک سو باعث کاهش بعضی از امتیازات سنتی علما، منجمله آموزش، قضاوت، حق بست نشینی، اوقاف و غیره می شد، که این امور به بطور سنتی در دست روحانیون بود؛ و از سوی دیگر توسعه نهادهای اداری ارتباط بیشتر با غرب را می طلبد، که این امر موجب ، افزایش حضور و نفوذ فرهنگ بیگانگان، در کشور می شد، که دغدغه همیشگی روحانیت بود؛ و از طرفی با چرخش نگرش فقه شیعه به سمت، سلطنت مآذون (نصب سلطان عادل از طرف فقیه) و سلطه اصولیان بر اخباریون، روحانیت عصر قاجار از انسجام و اقتدار بیشتر برخوردار شدند؛ تا جایی که نهاد روحانیت مستقل از نهاد دولت بود، که این امر، افزایش پایگاه مردمی روحانیت را به همراه داشت؛ و از آنجایی که در این مقطع زمانی، مورد بررسی این پژوهش، عدالت و دیانت شاهان قاجار، زیر سوال رفته بود؛ روحانیت به رویارویی با دولت سوق یافته بود.

و با توجه به مقتضیات زمان و تحولات فرهنگی و اجتماعی، افکار عمومی هم بر ضد سیاست های غلط دولت رشد پیدا کرده بود؛ و در پی آن مردم به روحانیت نزدیکتر شدند، تا جایی که نقش رهبری را در واکنش های ضد دولتی که در جامعه شکل می گرفت به عهده گرفتند، نمونه بارز آن در جنبش تنباکو و مشروطیت، که اوج احساسات ضد دولتی است، مشهود می باشد.

۲-۱ اهمیت پژوهش

اهمیت این پژوهش بدین جهت است که در بررسی چالش های موجود در عصر قاجار، دو مسئله مورد توجه قرار گرفته است، که در سایر آثاری که در این زمینه، تألیف شده است، کمتر به آن، توجه شده است؛ نکته نخست این که:

۱- به بازکاوی تحول فقه شیعه راجع به حکومت، و تأثیر آن در چالش بین دولت و روحانیت می پردازد.

۲- به بررسی تأثیر مدرنیسم در شکاف بین دولت و روحانیت؛ و اینکه چگونه در جریان ضد دولتی مشروطه که خود یکی از جلوه های مدرنیسم می باشد، علما مشروطه خواه شیعه، درصدد تطبیق مفاهیم نظام مشروطه با فقه شیعه برآمدند، تا از این طریق پویایی فقه شیعه را در برابر فرهنگ غرب آشکار سازند.

۱-۳ اهداف پژوهش

با توجه به ضرورت ها و بایسته هایی که در خلال پژوهش احساس شد، هدف اصلی از این پایان نامه ارائه فرضیات علمی و مستدل برای درک مهمترین عواملی است که باعث شکل گیری چالش میان دولت و روحانیت در مقطع مورد نظر گردید، و همچنین هدف دیگر از این پژوهش، بررسی نظریه فقه شیعه، در باب سلطنت و حکومت و تعارضات ایجاد شده با دستگاه سیاسی می باشد.

۱-۴ پیشینه تحقیق

البته در خصوص موضوع این پایان نامه، برخی از مباحث مرتبط در تحقیقات نویسندگان داخلی و خارجی دوران معاصر قابل تامل است؛ من جمله کتاب علما و انقلاب مشروطیت ایران اثر لطف الله آجدانی، نقش علما در انجمن ها و احزاب دوران مشروطیت اثر مریم جواهری، تبیین جامعه شناختی انقلاب مشروطه، اثر رضا رمضان نرگسی و به جز، نویسندگان ایرانی می توان به این کتاب ها نیز اشاره کرد: نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت ایران اثر حامد الگار و نظریه دولت اثر آن لمبتون و..، با این حال، عموم این آثار از توجه به بررسی تحلیلی علل رویارویی روحانیت و دولت، به خصوص، در مقطع زمانی مهم و موثر میانه سده ۱۳ تا اوایل سده ۱۴ قمری و تأکید بر تأثیر مدرنیسم و تغییر نگرش فقه شیعه به سلطنت غافل مانده اند.

۱-۵ سوالات و فرضیات

در هر پژوهشی یک سری سوالات به ذهن نگارنده خطور می کند که چهارچوب تحقیق بر پایه آن سوالات استوار است؛ و این پایان نامه هم از این امر مستثنی نیست؛ اصلی ترین سوالی که در این پژوهش مطرح شده است اینست که:

۱- اساسی ترین عللی که باعث شکل گیری چالش بین دولت و علما در مقطع زمانی مورد نظر

شده است چیست؟

به دنبال پرسش از علت اصلی چالش ایجاد شده بین دولت و روحانیت این پرسش های فرعی مطرح شد.

۱- آیا گذر جامعه از سنت به مدرنیسم، باعث چالش بین دولت و روحانیت شده است؟

۲- آیا می توان نگرش فقه شیعه عصر قاجار را در واکنش علما نسبت به نهاد سلطنت موثر دانست؟

۳- آیا تحول در ساختار نهاد روحانیت عصر قاجار باعث چالش بین دولت و روحانیت شده است؟

بر محقق فرض است که برای هر سوال، فرضیه ای را مطرح و تحقیق نماید. فرضیه اصلی این پژوهش را این گونه می توان تدوین کرد که:

۱- افزایش نفوذ بیگانگان در کشور و دادن امتیازات مختلف به آنها و نیز نفوذ دولت به حوزه های عملکرد روحانیت، باعث ایجاد نارضایتی و نگرانی از سوی علمای مذهبی شده بود، که این امر در شکاف بین دولت و روحانیت تأثیرگذار بوده است.

اما در خصوص سوالات فرعی هم، این فرضیات مطرح است:

۱- جریان مدرنیسم به دو علت در چالش، ایجاد شده بین دولت و روحانیت موثر بوده است، یکی به علت اثر گذاری کاهش امتیازات سنتی روحانیون و دیگر این که مدرنیزه شدن ارتباط بیشتری با غرب را می طلبد.

۲- به نظر می آید که تغییر نگرش فقه شیعه در عصر قاجار، که به سمت سلطنت مآذون (انتخاب سلطانی عادل از جانب فقیه) پیش رفته بود، باعث اقتدار بیشتر نهاد روحانیت شده بود؛ و چون عدالت و دیانت شاهان قاجار و در نتیجه مشروعیت آنان زیر سوال رفته بود، این امر، در انگیزش علما علیه حکومت قاجارها بی تأثیر نبوده است.

۳- ظاهراً تغییر در ساختار نهاد روحانیت یعنی تثبیت نقش مجتهد، باعث انسجام و اقتدار معنوی و مادی نهاد روحانیت شد، به طوری که نهاد دین در عرض نهاد دولت قرار گرفت، و همطرازی دو نهاد سیاسی و دینی به برخوردهای تدریجی علما با دولت یا نهاد سلطنت و در نتیجه تضعیف نظام پادشاهی در ایران منجر شد.

۱-۶ روش کار

در انجام این پایان نامه از شیوه مطالعه کتابخانه ای و الگوهای متداول در علوم انسانی بهره گرفته شده است؛ و از طریق فیش برداری با مراجعه به منابع دست اول و نیز مآخذ یا تحقیقات جدید و همچنین بهره مندی از سایت های اینترنتی، اطلاعات لازم و مواد اولیه به دست آمد و سپس از

طریق تجزیه و تحلیل اطلاعات و پالایش و دسته بندی مطالب برگزیده و معتبر ، به تدوین و نگارش اقدام شده است.

۷-۱ موانع تحقیق

غالباً محققان علوم انسانی و تاریخ برای تدوین و نگارش، پژوهش خویش، مشکلات و موانع متعددی را پیش رو دارند، که باید با صبر و حوصله آن موانع را از سر بگذرانند. این موضوع هم عاری از این دشواری ها نبوده است؛ از موانع و مشکلات این پایان نامه گستردگی موضوع مورد بررسی بود . به نحوی که تنها مبحثی از این پایان نامه یعنی دو جنبش تنباکو و مشروطیت- که در آن نقش حضور روحانیت و واکنش سیاستمداران پر رنگ است- هر کدام می توانست موضوع مستقلی برای بررسی باشد؛ به علاوه ، در بررسی این پژوهش ضروری بود که به سیر اندیشه های سیاسی فقه شیعه راجع به حکومت و نیز سیر تحول روحانیت از زمان تاسیس و انسجام پرداخته شود. حقیقتی که در کندی روند کار اثرگذار بوده است.

۸-۱ سازماندهی پژوهش

این پایان نامه در پنج فصل تدوین شده است؛ فصل اول به مقدمه و کلیات تحقیق می پردازد؛ فصل دوم گذری کوتاه به حکومت قاجارها، تا پایان عصر مظفرالدین شاه دارد؛ اما فصل سوم خود به دو بخش تقسیم شده است: بخش اول، فرایند تحول نهاد دولت را مورد بررسی قرار می دهد و بخش دوم ، به سیر تحول نهاد روحانیت از سده ۴ تا ۱۲ ق می پردازد. فصل چهارم، مناسبات بین دولت و روحانیت را تا دوره مظفر الدین شاه، مورد بررسی قرار داده است و خود به چهار بخش تقسیم شده است: بخش اول مربوط به سیاست مذهبی قاجارها در پنجاه سال نخست حاکمیت آنها می باشد ؛ بخش دوم سیاست مذهبی حکومت محمدشاه که شروع شکاف بین دولت و روحانیت می باشد را مورد واکاوی قرار می دهد. بخش سوم به مناسبات دولت و روحانیت در دوره ناصرالدین شاه می پردازد و بخش چهارم به تقابل های ایجاد شده در دوره زمامداری مظفرالدین شاه می پردازد. روندی که در نهایت منجر به انقلاب مشروطه شد.

و در پایان، نتیجه گیری، کتابنامه و چکیده انگلیسی، ارائه داده می شود.

۹-۱ معرفی منابع و مأخذ

در بررسی منابع عصر قاجار، ابتدا لازم است تا کمی راجع به تاریخ نگاری عصر قاجار توضیح داده شود. در حقیقت ، تاریخ نگاری دوره قاجار، در مقطع نخست خود دنباله روی سنت ادوار پیشین بود؛ روشی که نویسندگان در آن از سبکی مصنوع و متکلف استفاده می کردند، و

عاری از واقعیات اوضاع سیاسی، اجتماعی کشور بود. این گونه تواریخ، تاریخ حقیقی مردم را عنوان نمی کردند، بلکه تاریخچه ای از کارکرد شاهان و شاهزادگان و وزرای آنها بودند؛ آثاری مانند روضه الصفای ناصری، ناسخ التواریخ سپهر و مآثر السلطانیه مفتون دنبلی؛ اما خوشبختانه این سنت تاریخ نگاری درباری با ورود اندیشه های جدید بتدریج متحول شد، و از دوره مشروطیت به بعد، شیوه های جدید تاریخ نگاری در ایران شکل گرفت. اولین نشانه های تغییر در نثر و سبک نگارش تجلی پیدا کرد، سپس به تدریج دامنه تحول به محتوا کشیده شد، و افق و حیطه تاریخ نگاری از محدوده جغرافیا و فرهنگ ایران زمین به بررسی دیگر سرزمین ها نیز فراتر رفت، و به قلمرو تاریخ جهان بسط یافت؛ و تنوع بی سابقه ای در نوشته های تاریخی و مورخان ایجاد شد. بدین صورت، نگارش و مطالعه تاریخ از محدوده تقریباً انحصاری دیوانسالاران و ادیبان وابسته خارج شد؛ و محتوای مطالب تاریخی از وصف سرگذشت شاهان و جنگ ها به مباحث اجتماعی و اقتصادی بسط یافت، و حتی دامنه کار به نقادی از تاریخ نگاری سنتی کشیده شد.

شاید نخستین تأثیر تاریخ نگاری اروپائی را بتوان در کتاب آئینه اسکندری، اثر فراموش شده میرزا آقاخان کرمانی مشاهده کرد و یا در برخی آثار محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، و این جریان متحول ادامه یافت تا این که در نهضت مشروطیت، تاریخ نویسی از تحرک بیشتری برخوردار شد، که نمونه اش را می توان در کتاب پر ارج تاریخ بیداری ایرانیان نوشته ناظم الاسلام کرمانی مشاهده نمود.

منابع و مأخذ استفاده شده در این پایان نامه را می توان به دو دسته تقسیم کرد: منابع و مأخذ تاریخی ۲- منابع و مأخذ مذهبی

در این پژوهش منابع متعددی مورد استفاده قرار گرفته است که به معرفی چند مورد از آنها می پردازیم.

- یکی از منابع مورد استفاده در بحث های تاریخی این پژوهش، *ناسخ التواریخ* اثر محمد تقی خان سپهر کاشانی ملقب به لسان الملک (۱۲۹۷-۱۲۱۶ق) می باشد، این کتاب جزء تواریخ عمومی می باشد، که از خلقت آدم تا قرن ۱۳ق را در چندین مجلد در بر می گیرد. سپهر قسمت تاریخ قاجاریه را تا سال ۱۲۷۴ق و در ۳ جلد نگاشته است، جلد اول تا پایان سلطنت فتحعلی شاه، جلد دوم دوران سلطنت محمدشاه و جلد سوم از سلطنت ناصرالدین شاه تا سال ۱۲۷۴ را در بر می گیرد. این اثر به سیاق تاریخ نگاری سنتی و درباری، و با نثری مرسل و گاه ساده به نگارش درآمده است، سپهر از بیان حقایق ابا داشته، و گاه تملق و چاپلوسی را به حد اعلا خود رسانده است، اما از این جهت که

شرح کاملی از رویدادهای سیاسی آن دوران می دهد در خور تحسین است. در پایان نامه حاضر ، در غالب مباحث تاریخی ، از سه جلد این کتاب استفاده فراوان شده است.

- یکی دیگر از منابع تاریخی مورد استفاده در این تحقیق، کتاب *روضه الصفای ناصری*، تألیف رضاقلی خان هدایت (۱۲۸۵-۱۲۱۵ق) می باشد. این کتاب در ۱۵ مجلد، به شرح مفصلی، از رویدادهای چهار قرن تاریخ ایران یعنی از عصر صفوی تا سال ۱۲۷۲ ق می پردازد، و آکنده از اطلاعات ارزشمندی درباره چهار سلسله پادشاهی ایران آن هم به صورت مفصل می باشد. اما بخش مهم و مورد استفاده در این پژوهش، دو جلد واپسین یعنی دوران مقارن با سلطنت قاجاران است. نثر کتاب، بسیار متکلف و پیچیده، و متأثر از نثر فنی و متداول زمان میرخواند می باشد؛ از این کتاب در فصول دوم و چهارم استفاده شده است.

- از منابع تاریخی دوره مشروطیت می توان از تاریخ بیداری ایرانیان، اثر محمد ناظم الاسلام کرمانی ۱۳۳۷-۱۲۸۰ق نام برد، که در آن نویسنده با سبکی نو و با عباراتی ساده و روان به نقد حاکمیت و توصیف جریانات سیاسی و اجتماعی می پردازد؛ این کتاب در سه جلد منتشر شده است، جلد اول تحت عنوان مقدمه به گزارشی از زندگی رجال برجسته و وقایع اواخر عهد ناصری می پردازد، مجلد دوم تحت عنوان بخش اول که شامل جلد اول و دوم می باشد، که وقایع سال ۱۳۲۴-۱۳۲۲ق می پردازد، و مجلد سوم تحت عنوان بخش دوم که شامل دو جلد، چهارم و پنجم می باشد، که حوادث سال های ۱۳۲۷-۱۳۲۴ق را شامل می شود؛ از این اثر با ارزش در قسمت های، مربوط به سلطنت مظفرالدین شاه و انقلاب مشروطه، کمال استفاده شده است.

- از مآخذی که بیشترین استفاده از آن در تحلیل مباحث مهم این پایان نامه شده است، می توان به کتاب نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت از حامد الگار اشاره کرد. این محقق آمریکائی در اثر خود به تحلیل تعاملات و تعارضات سیاسی روحانیون شیعه با پادشاهان قاجار می پردازد؛ و گرچه در مواردی ، با دیدی انتقادی و گاه تند به روحانیت نظر دارد، اما در کل اثر او از حیث تحلیل های نظری قابل توجه است و ما از این کتاب در فصول سوم و چهارم این پژوهش استفاده نموده ایم.

- کتاب تاریخ قاجار یا ایران در دوران فرمانروایی دودمان قاجار اثر محسن سلیم، از دیگر مآخذی است ، که در بیان رخدادهای تاریخی مورد استفاده قرار گرفته است. این کتاب در دو جلد به چاپ رسیده است، که جلد اول به رویدادهای سیاسی می پردازد و جلد دوم شامل بررسی تحولات تمدن و فرهنگ ایران در دوره قاجار می باشد؛ نویسنده در این اثر مطالب را با بیانی ساده و گاه همراه با تحلیل ارائه کرده و کتابشناسی مفصلی هم در این خصوص ارائه نموده است ، در این

پژوهش از هر دو جلد این کتاب، در بحث تاریخ سیاسی و بحث اوضاع دینی، خاصه در فصول دوم و چهارم استفاده شده است.

به خاطر کثرت منابع و مأخذ تاریخی مورد استفاده شده در این پژوهش به همین چند مورد اکتفا کرده و حال به معرفی چند مورد از منابع و مأخذ مذهبی مورد استفاده در این پژوهش می پردازیم.

- کتاب قصص العلماء نوشته محمدبن سلیمان تنکابنی می باشد، که خود از علمای قرن ۱۳ ق بوده و در این اثر شرحی از احوال علما و مناظرات ایشان با سلاطین عصر ارائه می دهد. کتاب منبعی در خور اعتناء برای خواص و عوام می باشد، که در فصول سوم و چهارم این تحقیق به خصوص در باره مقطع اول قاجار از آن بهره گرفته ایم.

- از رسائل دوره مشروطیت می توان به تنبیه الامه و تنزیل الملّه نوشته میرزا محمدحسین نائینی اشاره کرد، نویسنده خود از علمای حوزه علمیه نجف در دوره انقلاب مشروطه می باشد؛ که در این رساله به دفاع از مشروطیت پرداخته و در صدد تطبیق مشروطه با فقه شیعه برآمده است. از این اثر در فصل چهارم و در قسمت مبانی اندیشه علما نجف در خصوص انقلاب مشروطه استفاده شده است.

- از مأخذ مورد استفاده در این مبحث می توان به کتاب نظریه های دولت در فقه شیعه تألیف محسن کدیور اشاره کرد. در این اثر نویسنده سعی کرده نظرات فقه شیعه را راجع به دولت و روحانیت مورد بررسی قرار دهد. این کتاب به علت دربرداشتن نکات تحلیلی در خصوص دیدگاه سیاسی روحانیت، از اهمیت خاصی برخوردار است.

- نیز باید از کتاب فقه و فقها نوشته ابوالقاسم گرجی یاد کرد، اثری که در آن که نویسنده به تحولات فقه شیعه و نظرات فقهای امامیه در بستر زمان می پردازد و برای درک روند تطور فقه شیعه اثری در خور اعتناء می باشد. ما در فصل سوم این پایان نامه از آن استفاده نموده ایم.

نگارنده بر این باور است که از نگاه ژرف بین صاحب نظران و داوران گرانقدر، کاستی های بسیاری در این پژوهش قابل رویت است. لذا در اینجا اعلام می دارم، که مسئولیت کاستی های موجود بر عهده نگارنده می باشد، و آنچه نقطه قوت و حُسن انجام کار است، بر می گردد به راهنمایی ها و نظارت شایسته و بایسته اساتید گرانقدر راهنما و مشاور که اینجانب را در رسیدن به مقصود هدایت نمودند. تشکر از این بزرگواران وظیفه ای است بر دوش نگارنده.

فصل دوم

نگاهی گذار به تاریخ قاجار تا

پایان عصر مظفری

۱-۲ برآمدن قاجاران در تاریخ

بعد از مرگ کریمخان زند، به خاطر ساختار حکومتی ایلی یعنی تمرکز قدرت در دست رئیس ایل باعث شد، که اختلافات پنهان و دسته بندیهای میان، بازماندگان حاکم و خوانین طرفدار آنان بر سر مسئله جانشینی ایجاد شود، و این وضعیت تا زمان روی کار آمدن، حکمران قوی و مقتدر ادامه داشت. به طوری که شش ماه بعد از مرگ وکیل سه نفر از خاندان زندیه به پادشاهی رسیدند و هنوز درگیریها، آشفتگی و دسته بندی های ایلی در سایر ایالات وجود داشت.^۱

و آقا محمد خان قاجار که تا زمان مرگ کریمخان به عنوان گروگان ولی در «نهایت احترام در دربار کریم خان زندگی می کرد»^۲ او با فرصت ایجاد شده، در صدد بدست گرفتن، قدرت بود؛ و در طول مدت ده سال، یعنی از سال ۱۱۹۳ تا ۱۲۰۳ ه.ق تاج و تخت زندیه در میان جمعی از برادر زادگان و بنی اعمام وکیل دست به دست می شد و در طول این مدت، خان از هرگونه فرصتی برای بدست آوردن قدرت استفاده می کرد.^۳

و طی درگیریهای که با رقبای خود داشت، بالاخره با کمک حاج ابراهیم خان کلانتر، که دروازه شهر را بر روی لطفعلی خان بسته، توانست پایتخت زند را تصرف کند.^۴

و برای پایان دادن به کار لطفعلی خان زند که به طرف کرمان فرار کرده بود، آقا محمد خان این شهر را محاصره کرد، اما چون «کار محاصره به درازا کشید آتش خشم شهریار زبانه زدن گرفت، و فرمان داد تا به یورش آن قلعه را فرو گیرند»^۵

«و بعد از استیلا در نهب کرمانیه و قتل زندیه و منتسبان و دستیاران آنها دست به تیغ افروختند و بس به ارتکاب شایع و قبايح و مناهي و فضايح پرداخت»^۶

^۱ . ادريس آرمی، تاريخ تحولات سياسی - اجتماعي، اقتصادي و فرهنگي ايران در دوره افشاريه و زنديه، صص ۲۲۹-۲۲۷

^۲ . خورموجی، حقایق الاخبار ناصری، ص ۷

^۳ . شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، ص ۳۵

^۴ . ذنبلی، مآثر سلطانی، ص ۲۸

^۵ . سپهر، ناسخ التواریخ، ج ۱، ص ۷۰

^۶ . ساروی، تاریخ محمدیه «حسن التواریخ»، ص ۲۵۴

لطفعلی خان چون اوضاع را بدین گونه دید شبانه از تنگنای حصار بیرون آمد، و به قلعه بم گریخت، و در آنجا مردم بر او حمله کرده و او را گرفتند، و با غل و زنجیر به درگاه شهریار بردند.^۱ و بدین ترتیب خان قاجار بر لطفعلی خان زند فایق آمد و او را با شکنجه زیاد کشت، و در سال ۱۲۰۹ هـ.ق دولت زندیه را منقرض ساخت.

و بعد از پایان کار زندیه در سال ۱۲۰۹ هـ.ق در صدد تنبیه والیان گرجستان و آذربایجان که سر از تابعیت ایران برداشته و متمایل به روسیه شده بودند برآمد؛ و بعد از تصرف آذربایجان و درهم کوبیدن قوای هراکلیوس وارد تفلیس شد و «دست به یغما زد چندان که دانستند و توانستند از زر و سیم و دیگر اشیاء نفیسه حمل دادند و پانزده هزار تن از زنان و دوشیزگان و مردان و پسران اسیر و دستگیر ساختند و کشیشان را دست بسته به رود راس در انداختند و کلیساهای ایشان را بسوختند...»^۲ و با این اقدامات، خان قاجار می خواست هرگونه خیال خود سوری و تجزیه طلبی را در حکومتی تابعه ایران در قفقاز از بین ببرد.^۳ و پس از مراجعت از گرجستان در سال ۱۲۱۰ هـ.ق در تهران تاجگذاری کرد.

۲-۲- اصل و نسب قاجارها:

چنانکه در مآثر سلطانیه آمده اصل و نسب قاجار را از ترکمانیه دشت قباچاق... و طایفه جلیل الشان قاجار را از ایل والوس بلاد ترکستان دانسته که در زمان سلطنت حسن بیک ترکمان از دیار بکر به آذربایجان آمده... و شاه عباس صفوی به خاطر کثرت و استعلائی ایشان نگران گشته، و جمعیت ایشان را متفرق کرد، و جمعی از ایشان را به مروشاهیجان کوچانید، تا در برابر ازبکان ایستادگی کنند، و جمعی را به گنجه و دربند و ایروان فرستاد، و جمعی را در استرآباد در مقابل ترکمانان و حفظ مرزهای آنجا گذاشت.^۴

۳-۲- آقامحمد خان و تاسیس حکومت (۱۲۱۲-۱۲۱۰ ق)

آقامحمدخان پس از تاجگذاری، تمام هم خود را در جهت سرکوب شورشها کرد، من جمله لشگرکشی، به استرآباد جهت سرکوب جماعت کوکلان داشت، به طوری که «دور و دیار ایشان را

۱. سپهر، ناسخ التواریخ، ج ۱، ص ۷۰

۲. همان منبع، ص ۷۷

۳. سلیم، تاریخ قاجار، ج ۱، ص ۵۴

۴. دنبلی، مآثر سلطانیه، ص ۱۹-۲۰

به پای ستوران سپرد و مزرعه و مراتع آن قبائل را بسوخت، مرد و زن بعضی اسیر و برخی عرضه شمشیر گشتند.^۱

و از جهت زیارت و تنبیه جماعت ازبک که ولایت مرو و بعضی اعمال خراسان را قتل و غارت نموده بودند، رهسپار خراسان شد. اقدامات بعدی او برای بازپس گیری بلخ^۲ و تنبیه والی قلعه شوشی بود. و پس از تصرف و محاصره قراباغ در سحر گاه شنبه ۲۱ ذی الحجه ۱۲۱۱ هـ.ق به دست سه تن از خدمت کارانش به قتل رسید.^۳

آقا محمدخان در زمینه سیاست داخلی و حفظ سلطنت در صدد جذب تمام روسای قبایل حتی «قبیله ای که پدرش را کشته و یا نسبت به او جسارت ورزیده بودند، بود»^۴

در رابطه با کسب مشروعیت حکومت هم از سیاست سلسله های افشاریه و زندیه تبعیت کرد، به همین خاطر تا رسیدن به قدرت کامل «از اعلام پادشاهی خود داری کرده، و حتی کوشید فردی از وابستگان صفویه را در خدمت بگیرد»^۵

او به امور نظامی توجه ویژه ای داشت، تا جایی که بجز جلب رضایت لشگریان، به دیگر طبقات مردم توجهی نداشت.^۶

و برای اداره کشور حکومت ولایت را به خویشاوندان خود می سپرد، و یکی از ایالات مهم را به ولیعهد خود تا به سرنوشت تاسف انگیز، نوادگان شاه عباس اول صفوی دچار نشود؛ و با سرکوب شورشهای محلی و تجزیه طلبان می خواست وحدت مرکزی را حفظ کند، همچنین با گرفتن گروگان از و الیان و متنفذین کشور یا مصادره اموال مانع از دسته بندی های ضد حکومت می شد.^۷

به خاطر دوران کوتاه حکومت آقا محمد خان، اقدامات فرهنگی و اجتماعی خاصی، در این دوره صورت نگرفته بود، و تمام دوران حکومتش را سرگرم سرکوب شورش ها بود.

۲-۴ پادشاهی فتحعلی شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۱۲ ق)

فتحعلی شاه پسر حسین قلی خان جهان سوز، دومین پادشاه سلسله قاجار است که در محرم ۱۲۱۲ به سلطنت رسید؛ او در همان روزهای اول، علی قلی خان، عم خود را کور نمود، و حسین

۱. سپهر، *ناسخ التواریخ*، ج ۱، ص ۸۰.

۲. همان منبع، ص ۸۱.

۳. سلیم، *تاریخ قاجار*، ج ۱، ص ۵۶.

۴. سایکس، *تاریخ ایران*، ج ۲، ص ۳-۴.

۵. سلیم، همان منبع، ص ۵۸.

۶. نفیسی، *تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر*، ج ۱، ص ۷۲.

۷. سلیم، همان منبع، ص ۱۰.

علی خان برادر کهنتر خود، رانیز، از پاره ای خیالات فاسد آسوده ساخت و شاهزاده عباس میرزا را به ولایت عهدی و نیابت سلطنت خود انتخاب نمود.^۱

دردوران فرمانروایی او وقایع و حوادث بزرگی در اروپا روی داد که اثرات آن از حدود، اروپا خارج شد، و در سایر قسمت های جهان منجمله در جنگ ایران با روس تاثیر گذاشت.

به علت منززل بودن بنیان سلطنتی که آقا محمد خان تاسیس کرده بود، پس از قتل وی هر کس از گوشه ای سر به عصیان برداشت، در نتیجه فتحعلی شاه در آغاز کار گرفتار مدعیان متعددی شد، این مدعیان دو گروه بودند: «یک گروه بازماندگان خاندان صفویه، افشار و زند که فکر برگرداندن سلطنت به اولاد شاهان گذشته این سلسله را داشتند [مانند محمد ولی خان، زکی خان نادر میرزا] و گروه دیگر، تنی چند از سرداران آقا محمد خان یا نزدیکان وی بودند»^۲ مانند صادق خان شقاقی و حسین قلی خان برادر شاه پس می توان نتیجه گرفت، که فتحعلی شاه پنج سال اول حکومتش، را به سرکوب شورشهای داخلی و تثبیت حکومت سپری کرد؛ و بعد از آن درگیر دو مرحله جنگ با روسها شد.

با اینکه ایران در مرحله اول جنگهای ایران و روس شکست خورد و مناطق بسیاری را از دست داد ولی نبودن خطوط مرزی بین دو کشور در عهد نامه گلستان و همچنین تجاوز روسها «در بلاد متفرقه قراباغ به عرض و ناموس، و تمسخر به دین و آئین اهالی اسلام ... [علما] جهاد بر پادشاه و همه مسلمانان را واجب» دانستند در نتیجه شاه در تنگنا قرار گرفت و سپاه برای حمله و مجادله به سرحد داران قراباغ آماده کرد،^۳ و بدین ترتیب جنگهای مرحله دوم ایران و روسیه در سال ۱۲۴۱ ه.ق آغاز شد، که با توجه به پیروزی هایی اولیه که نصیب ایران شد، اما به خاطر عدم کثرت تجهیزات قوا، ایران شکست خورد، و مجبور به پذیرش عهدنامه ننگین ترکمن چای گردید.^۴

در این دوره عباس میرزا تحت تاثیر شکست، از روسیه در صدد یک سری اصلاحات در زمینه نظامی و همچنین اعزام دانشجو به خارج از کشور برآمد، و این اولین گامی بود، که در زمینه اصلاحات صورت گرفت؛ در هر حال تعارضات فرهنگی مردم، و علاقه ایرانیان به حفظ آداب و رسوم گذشته و میزان تاثیر مخالفتها، و سعی در بی دین قلمداد نمودن عباس میرزا، بعید به نظر می رسد که در زمینه اصلاحات موفقیت‌های، مهمی کسب شده باشد.^۵

۱. خورموجی، حقایق الاخبار، صص ۱۱-۱۰

۲. ورهرام، نظام سیاسی و سازمان های اجتماعی ایران در عصر قاجار، ص ۵۸

۳. هدایت، روضه الصفای ناصری، ج ۹، ص ۷۸۳۵

۴. ر.ک، هدایت، روضه الصفای ناصری، ج ۹، صص ۷۸۸۱ - ۷۸۹۲

۵. مجله کاوه، دوره دوم شماره ۵، ص ۱۱